

Frane Adam, Matej Makarovic, Borut Roncevic i Matevz Tomsic, 2005, *The Challenges of Sustained Development. The Role of Socio-Cultural Factors in East-Central Europe*, Budapest–New York: Central European University Press, 235 s.

Recenzowana książka wpisuje się w nurt dominujących ostatnio rozważań nad problematyką rozwoju społeczno-ekonomicznego, które szczególne znaczenie przypisują oddziaływaniu czynników kulturowych, a także – wbrew tezmom o deterytorializacji procesów społecznych i ekonomicznych – podkreślają związki, jakie zachodzą między „dziedzictwem przestrzeni” a dynamiką rozwojową państw i regionów. Książka ta zawiera propozycję ogólnego modelu teoretycznego, który ujmuje procesy rozwojowe w perspektywie dynamicznego układu trzech poziomów analitycznych: „kompetencji cywilizacyjnych”, „czynników rozwojowych” i „parametrów rozwoju”. Model ten jest następnie testowany empirycznie za pośrednictwem analizy i interpretacji danych ilościowych i jakościowych zebranych dla państw postkomunistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem państw Europy Środkowej.

Wydana w 2005 r. przez wydawnictwo akademickie Central European University Press w Budapeszcie i Nowym Jorku książka *The Challenges of Sustained Development. The Role of Socio-Cultural Factors in East-Central Europe* [Problemy trwałego rozwoju. Rola czynników społeczno-kulturowych w Europie Środkowo-Wschodniej] liczy 235 stron. Jej autorami jest czwórka słoweńskich socjologów i politologów związanych z Uniwersytetem w Lublanie: Frane Adam, Matej Makarovic, Borut Roncevic i Matevz Tomsic. Autorzy zawarli w tej publikacji ustalenia i wnioski, które wynikają z badań prowadzonych przez nich w latach 1999–2003. Badania te koncentrowały się na społeczno-kulturowym wymiarze transformacji krajów postkomunistycznych i zmierzały do zarysowania perspektywy porównawczej obejmującej tzw. Nową i Starą Europę w kontekście integracji europejskiej i, szerzej, procesów globalizacyjnych. Przedmiotem szczególnego zainteresowania słoweńskich autorów jest więc pokłosie zmiany systemowej, do której – w różnych okolicznościach – doszło w krajach Nowej Europy na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. Transformację państw środkowo- i wschodnioeuropejskich autorzy postrzegają całościowo, tj. jako zmianę instytucjonalną i zmianę społeczną, zmianę, która zachodzi jednocześnie, choć w zróżnicowanym tempie, w sferze polityki, gospodarki, życia społecznego i w sferze kultury.

Wprowadzając pojęcie „rozwoju społecznego” (*social development*) jako pojęcie nadrzędne, syntetyzujące efekty przekształceń zachodzących w wymie-

nionych dziedzinach, Adam, Makarovic, Roncevic i Tomsic stawiają i dokumentują tezę o dialektycznej relacji, która łączy zjawiska i procesy polityczne, ekonomiczne, społeczne i kulturowe. W świetle prezentowanych przez nich modeli teoretycznych i odpowiadających im analiz danych empirycznych transformacja – i rozwój społeczny – jawią się więc jako procesy niezwykle złożone i uzależnione od wzajemnego oddziaływania wielu, pozornie mało ze sobą związanych czynników. Formalne zmiany instytucjonalne są w tym sensie tylko jednym z czynników transformacji.

Unikając definicji o charakterze teleologicznym, typowych zwłaszcza dla prac spod szyldu neoliberalnej „tranzytacji”, słoweńscy autorzy zwracają przede wszystkim uwagę na to, że rozwój społeczny jest procesem, w którym główną rolę odgrywa zdolność społeczeństw do aktywnej – a nie tylko reaktywnej – adaptacji do uwarunkowań zewnętrznych i wewnętrznych, a także do ukierunkowania działań adaptacyjnych na nieustanne zwiększanie konkurencyjności. Ani konkurencyjność, ani nawet sam rozwój, nie mogą być jednak, ich zdaniem, celami samymi w sobie. Twierdzą także, że konkurencyjność jest cechą złożoną, bynajmniej nieredukowalną do sfery ekonomicznej. Jak piszą: „Do konkurencyjności nie należy podchodzić z perspektywy gry o sumie zerowej, lecz gry, w której każdy ma szansę coś wygrać. Innymi słowy, rywalizacja wywiera wpływ pozytywny wówczas, gdy pobudza rozwój zasobów ludzkich, stymuluje synergii i współpracę. W dłuższej perspektywie czasowej wzrost gospodarczy i modernizacja (...) muszą się opierać na pojęciu (z)równoważonego rozwoju, w którym bierze się pod uwagę uwarunkowania społeczne i ekologiczne” (s. 214).

Autorzy stawiają w tym kontekście pytania, na które ich publikacja ma przynieść odpowiedzi:

- 1) jakie czynniki wpływają na zdolność społeczeństw do rozwoju?
- 2) czy w przypadku krajów postkomunistycznych można mówić o specyficznej konfiguracji tych czynników, która sprawia, że kraje te tworzą na mapie Europy odrębny „region”?
- 3) czy w obrębie tego „regionu” zaznacza się zróżnicowanie w przebiegu procesów transformacyjnych i, szerzej, w konfiguracjach czynników rozwoju w poszczególnych państwach i regionach, a jeśli tak, to dlaczego?
- 4) czy, a jeśli tak, to w jakim stopniu i w jaki sposób fakt wejścia niektórych z tych państw w orbitę wpływów Unii Europejskiej „waży” na ich dynamice rozwojowej i, bardziej ogólnie, oddziałuje na ich zdolność do rozwoju?

Jak z pewnością może przesadą zapowiadają Adam, Makarovic, Roncevic i Tomsic, ich publikacja jest przedsięwzięciem pionierskim, które służy całościowej „hermeneutycznej rekonstrukcji ogólnych wzorów modernizacji” państw Europy Środkowo-Wschodniej (s. 36). Z pewnością można stwierdzić, że słoweńskim socjologom i politologom w zasadzie udaje się uniknąć trzech pułapek, które czyhają na amatorów „całościowych podejść” w naukach społecznych. Po pierwsze, ich książka jest taką próbą całościowego podejścia do złożonej problematyki zmiany instytucjonalnej i społecznej, która nie zatrzymu-

je się na poziomie abstrakcyjnych dywagacji i hipotez, lecz poddaje je natychmiastowej weryfikacji empirycznej. Po drugie, książka jest całością organiczną, a nie mechanicznie zmontowaną z pisanych na różne okazje referatów czy fragmentów sektorowych teorii i ekspertyz, łączy perspektywę makro- z perspektywą mikro-, a także w dość udany sposób integruje dane i analizy typu ilościowego i jakościowego. Po trzecie, „całościowość” tej słoweńskiej propozycji uwzględnia wymiar historyczny procesów, które obejmuje, dzięki czemu analiza różnic występujących między Nową i Starą Europą, ale także różnic w obrębie tej pierwszej, nabiera większej głębi – przywołuje perspektywę „długiego trwania” (*longue durée*), rezygnuje natomiast z nazbyt deterministycznej, zdaniem autorów, perspektywy „ścieżki zależności” (*path dependency*). Ich zdaniem, w kontekście wewnętrznego zróżnicowania Europy Środkowej i Wschodniej szczególnej wagi nabiera na przykład uogólnione dziedzictwo monarchii austro-węgierskiej, które „działa na korzyść” niektórych z tych państw i regionów (s. 35).

Książka *The Challenges of Sustained Development. The Role of Socio-Cultural Factors in East-Central Europe* składa się z przedmowy i dziesięciu rozdziałów, z których pierwszy stanowi ogólne wprowadzenie do tematyki rozwoju społecznego, transformacji w krajach Nowej Europy, wstępnie zarysowuje siatkę pojęciową i przedstawia zarysy modelu teoretyczno-metodologicznego, jaki słoweńscy autorzy „przykładają” do badanej przez nich rzeczywistości (por. zwłaszcza s. 6–13). Rozdział dziesiąty, ostatni, pełni funkcje podsumowujące w stosunku do treści całej publikacji. Co ciekawe, autorzy przyznają się w nim również do swoich – widocznych zresztą w trakcie lektury – preferencji normatywnych (por. s. 216). Czynią tak w przekonaniu – dość mocno uzasadnionym – że bogactwo przytoczonych przed nich rozważań teoretycznych i danych empirycznych wybroni ich przed zarzutem nienaukowej stronniczości.

Rozdział drugi jest kluczowy pod względem teoretyczno-metodologicznym i przynosi wykładnię pojęcia **kompetencji cywilizacyjnych**, które odnosi się do pewnych historycznie ugruntowanych, reprodukowanych przez dominujące wzory kultury dyspozycji w zasadniczy sposób warunkujących przebieg procesów społecznych, ekonomicznych i politycznych. Empiryczne określenie zróżnicowania w zakresie treści i poziomu tych kompetencji nie tylko pozwala wyjaśnić dotychczasowe ścieżki rozwoju społecznego w poszczególnych krajach postkomunistycznych, lecz także, zdaniem słoweńskich autorów, musi być brane pod uwagę przy stawianiu hipotez co do przyszłych trajektorii rozwojowych.

Zdając sobie sprawę z pewnych uderzających podobieństw do koncepcji „ścieżki zależności” (*path dependency*), autorzy poświęcają sporo energii, by dowieść oryginalności swojego podejścia (por. zwłaszcza s. 19). Wydaje się wszakże, iż zbieżność tę nie w pełni udaje się im przekreślić, gdy piszą na przykład, że: „kompetencje cywilizacyjne rozumiemy jako historyczny kontekst, w który uwikłane jest dane społeczeństwo lub (...) region. Historycznie ugruntowany profil kulturowy społeczeństwa, obejmujący zarówno sferę wartości, jak

i sferę materialną (infrastrukturę), podlega oczywiście zmianie. Niemniej jednak tego typu uwarunkowania historyczne mogą wpływać na sytuację, w jakiej znajduje się dane społeczeństwo obecnie: dziedziczone i akumulowane kompetencje cywilizacyjne mogą wpływać na czynniki, które są istotne z punktu widzenia obecnej konkurencyjności tego społeczeństwa” (s. 8).

Pojęcie i koncepcję kompetencji cywilizacyjnych do współczesnych nauk społecznych wprowadził na dobre polski socjolog Piotr Sztompka w eseju „Civilisational incompetence: the trap of postcommunist societies”, opublikowanym w *Zeitschrift für Soziologie* (1993, t. 2, nr 2, s. 85–95). Choć bazuje na koncepcji Sztompki, zaproponowana w słoweńskiej monografii formuła kompetencji cywilizacyjnych jest jednak szersza. Podkreśla się w niej odwołania do niektórych teoretycznych propozycji Adama Smitha, Maxa Webera, Talcotta Parsonsa, Norberta Eliasa, Petera Bergera, Roberta Putnama, Ronalda Inglehardta czy Douglasa Northa. Tym bardziej uderzający jest więc w tym rozdziale brak odniesienia do koncepcji habitusu Pierre’a Bourdieu. Można by również oczekiwać bardziej wyraźnych odniesień do innych oprócz Norberta Eliasa prac teoretyków cywilizacji: Blocha, Braudela, Eisenstadta czy Wallersteina.

Słoweńscy socjolodzy i politolodzy wyróżniają następujące kompetencje cywilizacyjne decydujące o dynamice rozwojowej:

- 1) etyka pracy i etyka zawodowa (*work and vocational ethic*);
- 2) zdolność do podejmowania działań zbiorowych i skłonność do samoorganizacji (*capacity and motivation for collective action and self-organisation*);
- 3) internalizacja zasad dyscypliny formalno-legalnej i biurokratycznej (*internalisation of formal-legal and bureaucratic discipline*);
- 4) ogólne zasoby wiedzy funkcjonalnej (*basic functional knowledge*).

Te cztery kompetencje (dyspozycje do rozwoju) zostały następnie przez autorów „przełożone” na szereg złożonych wskaźników, które mają z kolei znaleźć odbicie w serii zmiennych składających się na „czynniki rozwojowe” opisane w kolejnych rozdziałach. Słabym punktem tej operacji jest brak jasnego wyłożenia zasad tego „przekładu”. Innymi słowy, przejście z poziomu kompetencji cywilizacyjnych do poziomu czynników rozwoju dokonuje się nazbyt mechanicznie i bez zadowalającego uzasadnienia metodologicznego relacji między nimi. Przejścia i powiązania między poszczególnymi „czynnikami rozwoju” są natomiast jasno wyłożone.

Rozdziały od trzeciego do ósmego poświęcone są szczegółowemu omówieniu sześciu głównych czynników rozwoju: kapitału społecznego, mobilizacji poznawczej, jakości rządu, ducha przedsiębiorczości, spójności społecznej i otwartości systemowej. Każdy z tych tematycznych rozdziałów składa się z części teoretyczno-metodologicznej, w której na szeroko zarysowanym tle teoretycznym dokonuje się wykładni i zdefiniowania kolejnych czynników, proponuje się odpowiadające im wskaźniki i uzasadnia ich wybór; z części empirycznej, która ilustruje część teoretyczną, i z podsumowania, w którym zostaje dokonana „ocena” (*appraisal*) potencjału omawianych w książce krajów w zakresie danego czynnika rozwoju. Taka konstrukcja książki sprawia, że wykład

jest klarowny. Łatwo też dokonywać dzięki temu porównań zawartości poszczególnych rozdziałów.

I tak, rozdział trzeci poświęcony jest najważniejszemu, zdaniem słoweńskich autorów, czynnikowi rozwoju, czyli **kapitałowi społecznemu** (*social capital*). Kapitał społeczny traktowany jest jako czynnik „interweniujący” (*intervening variable*), który oddziałuje na wszystkie pozostałe czynniki rozwoju. Rozdział przynosi interesujące krytyczne omówienie tej tak obecnie modnej w naukach społecznych koncepcji. Zalety, możliwości, ale i słabości „kapitału społecznego” jako konstrukcji teoretycznej zostają w nim przedstawione w sposób prowokujący do dyskusji. Mowa jest również o metodologicznych problemach prowadzenia badań empirycznych w tym zakresie. Z pewnością mogą i powinni zaznajomić się z przemyśleniami Słoweńców polscy autorzy, który nieraz bezkrytycznie odnoszą się do koncepcji kapitału społecznego i/ lub angażują się w projekty badawcze zmierzające do mierzenia jego zasobów. Niestety, wiele sygnalizowanych trudności i problemów pozostawiają autorzy bez rozwiązania.

Przedmiotem rozdziału czwartego jest „mobilizacja poznawcza” (*cognitive mobilization*). W tym rozdziale autorzy zajmują się sferą powstawania i przekazywania wiedzy w społeczeństwie. Analizują zarówno formalne, jak i nieformalne układy instytucjonalne, które warunkują dynamikę w tej sferze. Omawiają też modne obecnie koncepcje społeczeństwa wiedzy i uczącego się społeczeństwa (*learning society*), w wymiarze empirycznym zaś dokonują, między innymi, pouczającej analizy systemów kształcenia w porównywanych przez siebie państwach europejskich i pozaeuropejskich. Przytaczają także rozmaite indeksy, na podstawie których można ocenić jakość i skuteczność „systemów wiedzy” w odniesieniu do wyzwań rozwojowych w poszczególnych krajach.

Rozdział piąty nosi tytuł „Jakość rządzenia” (*quality of governance*) i przynosi wielowymiarową analizę struktur i procesów politycznych w porównywanych państwach europejskich. Autorzy analizują proces polityczny w ujęciu rozszerzonym, nie tylko w odniesieniu do sfery instytucji rządu centralnego, lecz także odnosząc się do udziału w nim innych aktorów, na różnych poziomach organizacji państwa. Skupiają się na czterech podstawowych (złożonych) aspektach jakości rządzenia jako czynnika rozwoju społecznego: stopniu demokratyzacji (*level of democracy*), stabilności (*stability*), efektywności (*effectiveness*) i przejrzystości (*transparency*) systemu politycznego. Pouczająca jest analiza trudności w operacjonalizowaniu tych aspektów i dokonywaniu ich pomiaru za pomocą sondaży i analiz dyskursu.

Treść rozdziału szóstego wypełniają analizy pojęcia i zjawiska określonego przez autorów monografii jako „duch przedsiębiorczości” (*entrepreneurial spirit*). Autorzy odróżniają wskaźniki „przedsiębiorczości” od wskaźników „ducha przedsiębiorczości”, podkreślając, że przedsiębiorczość nie powinna być traktowana jako czynnik czysto ekonomiczny, którego poziom jest mierzony na przykład liczbą powstałych lub upadłych w danym czasie przedsiębiorstw. *De facto* odnosi się ona bowiem do ogólnej dyspozycji (indywidualnej, ale i zbior-

rowej) do aktywnego i innowacyjnego reagowania społeczeństw na zmiany zewnętrznych uwarunkowań rozwojowych. Mimo tego, niewątpliwie słusznego postulatu, proponowane mierniki ducha przedsiębiorczości są nadal wyraźnie „uwikłane” ekonomicznie.

Rozdział siódmy nosi tytuł „Spójność społeczna” (*social cohesion*) i jest poświęcony definiowaniu i operacjonalizacji tytułowego pojęcia. Pojęcie to implikuje związek z klasycznymi terminami socjologicznymi, takimi jak „integracja”, „inkluzja”, „solidarność”, „tożsamość” i „egalitaryzm”. Jak stwierdzają autorzy, w warunkach współczesnych sfragmentaryzowanych społeczeństw, ale też pod wpływem traumy transformacyjnej, te klasyczne implikacje zostają wyraźnie osłabione w realiach Europy Środkowej i Wschodniej. Niemniej jednak pewien stopień spójności musi, ich zdaniem, zostać zagwarantowany, także za pomocą instytucji i polityk publicznych, by utrzymać zdolność społeczeństw do rozwoju.

Przedmiotem rozdziału ósmego jest „otwartość społeczeństw” (*the openness of societies*). Ten czynnik definiowany jest przez wskaźniki otwarcia się danego społeczeństwa/państwa na zewnątrz, takie jak kwestia granic i sąsiedztw w wymiarze międzynarodowym, a także, poniekąd, przynależności do kręgów cywilizacyjnych. Zarówno nadmierna otwartość systemu, jak i jego zamknięcie mogą blokować procesy rozwojowe. Otwartość jest wskaźnikiem wieloaspektowym: ekonomicznym, politycznym i społeczno-kulturowym. Typ i stopień otwartości społeczeństw/państw przekłada się, zdaniem słoweńskich socjologów i politologów, na trzy (idealnotypowe) strategie rozwojowe: strategię rozwoju zależnego (peryferyjnego) – w warunkach nadmiernej otwartości systemu; strategię rozwoju autonomicznego w warunkach nadmiernego zamknięcia; strategię rozwoju autonomicznego w warunkach kontrolowanej otwartości. Ich rozważania nad otwartością systemów są szczególnie interesujące jako przyczynek do dyskusji nad statusem i zdolnością do rozwoju małych państw w warunkach globalizacji. Zdają się też potwierdzać hipotezę (bliską autorce niniejszej recenzji), zgodną z którą w określonych warunkach małe państwa (a także regiony) – będące częścią struktury ponadnarodowej, takiej jak UE, która stanowi dla nich rodzaj *safety net* (siatki bezpieczeństwa) – potrafią szybko i skutecznie reagować na wyzwania globalizacji, dokonywać radykalnych reform i zwiększać swoją ogólną konkurencyjność.

Tytuł rozdziału dziewiątego „Parametry rozwoju” (*developmental performance*) przynosi porównanie osiągnięć poszczególnych państw Europy Środkowej i Wschodniej pod względem następujących wskaźników: liczby patentów, wartości PKB mierzonej siłą nabywczą, poziomu produktywności i poziomu zarobków. Dla pogłębienia wielowymiarowości obrazu autorzy dokonują porównania w kilku układach: państwa Europy Środkowej i Wschodniej jako „region” porównywane są z „regionem” złożonym z państw Europy Zachodniej *in toto*; państwa Nowej Europy porównywane są z niektórymi państwami UE-15 (dominują zwłaszcza porównania z Grecją, Portugalią, Hiszpanią i Włochami); państwa Europy Środkowej i Wschodniej porównywane są między sobą. Pouczające są

rozważania nad metodologicznymi uwarunkowaniami pomiarów parametrów rozwoju. Pod koniec rozdziału pojawia się krótkie omówienie „skoków cywilizacyjnych”, jakich udało się dokonać na przykład w Japonii i Finlandii. Autorzy stawiają tezę, że skoków takich nie należy oczekiwać w przypadku społeczeństw wdrażających imitacyjne modele rozwoju. Pytają następnie, czy i pod jakimi warunkami w przypadku państw środkowoeuropejskich możliwy byłby skok cywilizacyjny przesuwający je z pozycji półperyferyjnych do rozwojowego centrum Europy. Odpowiedź na to pytanie zawiera m.in. analizy trendów oparte na modelu heurystycznym zaproponowanym w rozdziale wstępnym książki.

W konkluzji autorzy stwierdzają, iż proponowany przez nich heurystyczny model rozwoju społecznego sprawdza się w całościowej analizie i interpretacji przypadków empirycznych (por. s. 216), a także stanowi podstawę wysuwania i testowania hipotez na temat trendów przyszłościowych. Zaznaczają jednak, że z jego stosowaniem wiążą się określone problemy metodologiczne. Przeprowadzona przez nich analiza i interpretacja danych empirycznych dla państw Europy Środkowej i Wschodniej ujawnia wyraźne różnice w poziomie i profilu kompetencji cywilizacyjnych, jakości i profilu czynników rozwojowych i, w efekcie, we wskaźnikach rozwoju społecznego, między tymi państwami jako „regionem” a Europą Zachodnią jako „regionem” na mapie Europy. Wskazują również na zróżnicowanie, z jakim mamy do czynienia w obrębie obu tych „regionów”.

Przyznają, że w zakresie niektórych wskaźników rozwoju politycznego i społeczno-gospodarczego najszybciej się rozwijające kraje Europy Środkowej i Wschodniej (Słowenia, Czechy, Węgry, Polska i Słowacja) „doganiają” lub nawet „przegonili” najsłabiej rozwinięte państwa „starej” Unii. Jednocześnie jednak dowodzą, że państwa te nie dokonały pełnej transformacji. Zapóźnienie transformacyjne widoczne jest zwłaszcza, zdaniem słoweńskich autorów, właśnie w sferze czynników społeczno-kulturalnych, analizowanych przez nich w prezentowanej publikacji. Najsłabszym ogniwem profilu społeczno-kulturowego analizowanych społeczeństw wydaje się im właśnie kapitał społeczny. Niski poziom uogólnionego zaufania, niska dynamika samoorganizacji i słaba skłonność do zachowań kooperatywnych, które są kojarzone z kapitałem społecznym, negatywnie wpływają, zdaniem autorów książki, na wszystkie pozostałe czynniki rozwoju społecznego w omawianych krajach. Blokują tam one dynamikę systemów wytwarzania wiedzy i ducha przedsiębiorczości, obniżają jakość rządzenia i poziom społecznej spójności, a także osłabiają potencjalne pożytki ze zwiększonej otwartości systemów społecznych.

Podsumowując, książka *The Challenges of Sustained Development. The Role of Socio-Cultural Factors in East-Central Europe*, autorstwa słoweńskich socjologów i politologów – Frane Adama, Mateja Makarovica, Boruta Roncevice i Matevza Tomsica – jest inspirującą próbą ugruntowanego teoretycznie i metodologicznie „kulturowego” podejścia do problematyki rozwoju społeczno-gospodarczego i procesów zmiany instytucjonalnej i społecznej. Dążąc do przedstawienia całościowego modelu procesów rozwojowych, autorzy robią przy

okazji przegląd niemal całej klasycznej teorii społecznej, dokumentując przy tym swój entuzjazm dla „całościowości”, choć niekoniecznie wywiązując się w pełni z (domniemanej) interdyscyplinarności. Oprócz uderzających teoretycznych „nieobecności” – zwłaszcza Bourdieu i Myrdala – mało wyrazista jest też problematyzacja pojęć takich jak „modernizacja”, „rozwój”, „zacołanie”.

Recenzowana publikacja jest imponującą kopalnią (ilościowych i jakościowych) danych empirycznych na temat różnych dziedzin życia krajów Europy Środkowej i Wschodniej, zwłaszcza po zmianie systemowej. Niezwykle pouczająca i pomocna jest lektura rozbudowanej bibliografii zamieszczonej na końcu książki. Wreszcie, jest to książka, po której przeczytaniu powraca się w myślach do postawionego przez autorów na jej wstępie problemu, jakim jest przyszła ścieżka rozwojowa krajów Nowej Europy. Moment zmiany systemowej i moment przystąpienia niektórych z tych państw do Unii Europejskiej słoweńscy autorzy traktują bowiem zasadniczo jako potencjalne „punkty zwrotne” (*turning points*). Samo pojawienie się tych punktów w historii państw środkowo- i wschodnioeuropejskich bynajmniej nie przesądza jeszcze o ich trajektorii rozwojowej. W grę wchodzi bowiem owe kompetencje cywilizacyjne i czynniki rozwojowe i, zwłaszcza, wynik dialektycznego napięcia, jakiemu one podlegają w warunkach punktów zwrotnych. Proponowany przez autorów model heurystyczny może służyć do analizowania tych dialektycznych relacji.

Anna Gąsior-Niemiec